

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 11, No 21, Autumn / Winter 2020

**A Comparative Study of the Theme of "the Justification of God's
Providence" in the Outlooks of Sa'di and Alexander Pope**
(Scholarly-Research)

Shadi Mohyeddin Ghomshei¹, Jalal Sokhanvar^{2*}

1. Introduction

There are three distinct concepts discussed in world poetry which are the trinity of creation: God, Man, and the Universe. The mystics, including great poets, as well as classical philosophers and theosophists, have integrated the three concepts into One who is the final unique essence and the source of all Truth, the First Cause and the Last Return. The descriptions presented by Sa'di and Pope to introduce God, clearly reveal their implicated belief in the theory of 'the unity of being', presented first by Parmenides, the Pre-socratic philosopher. This theory is a common heritage of human theosophy and there is no difference here between the east and the west, the Antiquity, the Middle Ages, the Renaissance and the Age of Reason. Sa'di and Pope, well-nourished in the tradition of divine truth and divine unity, regard man and all the universe as created by the unique and Necessary Being who is God, and view the universe as the emanation of that Supreme Being and see all the creatures as singing devotional hymns in a 'cosmic prayer'. This philosophical consciousness of God has extended to cover the theme of 'divine providence and wisdom' which has been discussed all through history amongst philosophers, theologians, and poets. One can refer to Plato and Aristotle, Aquinas and

¹ Ph.D. Candidate of English Language and Literature, Tehran Central Branch, Islamic Azad University, Iran: Shadi.ghomshei@gmail.com

² . Corresponding author, Professor of English Literature, Department of English Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Iran: j-sokhanvar@sbu.ac.ir

Date Received: 2019. 08. 28

Date Accepted: 2019.11. 02

Augustine, Dante and Milton as exemplars discussing the question in detail. The present paper treats the controversial theme in the works of Sa’di and Alexander Pope, and endeavors to demonstrate the essential affinities and similarities in the ideas of the two poets and to expose their differences.

2. Methodology

This study is a descriptive and library-based research. It is carried out in the light of the American school of comparative literature and the dominant approach is taken from the field of comparative literature itself, namely thematic. S. S. Praver (1925-2012), the eminent author of *Comparative Literary Studies: An Introduction* (1973) has identified five different overlapping areas for the exploration of themes: a) the representation of natural phenomena man’s reaction to them; or of eternal facts of human existence; or of perennial human problems and patterns of behavior b) recurring motifs, c) recurrent situations, d) the literary representation of types, e) the literary representation of named personages (99-100). The present research falls under the second category and attempts to analyze the poems of the two bards to reveal the similarities as well as the differences between the two thinkers in their justification of God’s providence.

3. Discussion

In the realm of literature, many spiritual poets of the world have been preoccupied with the concept of God and His penetration into the universe. Such poets have not questioned the existence of God and have not accordingly offered any demonstration to prove His existence; they have rather offered hymns in his praise. Sa’di’s *Bustan* opens with an extensive list of God’s transcendent and immanent attributes followed by lofty laudations of Him. Similarly, Pope’s transcendental poem, “The Universal Prayer”, is perhaps the best example of his devotional expressions on God. It is a sublime encomium of the Almighty as the sole source, first and final cause of creation who is beyond all comprehension.

Besides such majestic praises, the main item of the theological agenda of Sa’di and Pope is, in the words of John Milton, ‘to justify the ways of God to man’ and to demonstrate how everything is right with the world. The clearest account of God’s providence and predestination of all that occurs to man has been given in the Quran in Chapter *Hadid* 57, verses 22-23. The first verse confirms the basic idea that God has written down all that is going to happen and the second verse is a consolation for people that they should not grieve on whatever they have failed to achieve, nor should they take vain pride in the bounties bestowed on them. Sa’di, believing in the first idea, uses the second as the basic moral wisdom of why people should submit themselves to the will of God. In Persian culture, the word *hekmat* is used to refer to some hidden reason which exists behind all events but it is not to be seen by everyone. This is a belief that all occurrences which does not win our favor is somehow a blessing in disguise and has a justification. Sa’di has tried to convince his readers of the divine wisdom in all aspects of life, although they cannot comprehend it. He holds that: ‘It is an instance of wisdom if the Creator / Causes a servant to make the general welfare his special duty’. Many adversities, hardships, and deprivations that befall man are truly privileges unknown to him. Sa’di has tried to justify God’s providence as opposed to man’s desires and show the incongruity between God’s omniscient design and man’s parochial self-love. This idea has been repeatedly confirmed by Sa’di in a number of insightful tales.

In one *qasidah* which concentrates directly on preaching, Sa’di criticizes those people who find unfair faults with the design of creation and ‘deem the painter unskilled’ and clarifies that the unskillfulness comes from their own crooked observation. Accordingly, all the plans of God are rationalized in the light of divine wisdom, all seeming evil is caused by some good reason, and the contrast between good and evil is the result of man’s ill judgement and failure to understand the insight in the providence of God.

In his well-known philosophical poem *An Essay on Man*, Pope argues that man must accept that in the scale of creation there is a special ‘rank’ and place assigned for him. He demonstrates that whatever man regards as

imperfection and misplacement is truly in the right place when considered in relation to the position of other creatures. This great fact is sufficient to justify all man considers to be inharmonious, for as Pope clarifies: “Tis a part we see, and not a whole” (line 60). Pope deems that God has ‘hidden the book of fate’ from all creatures except for the allowed pages which belong to the present time. And as God has concealed the knowledge of man from beasts, similarly, he has covered the eyes of men from the knowledge bestowed to spirits and angels. Otherwise, none could bear the plight he has to suffer on earth. The word ‘suffer’ is the key to God’s rule of hiding future events. Pope explains that if the lamb that is being taken to the slaughterhouse would know of its preeminent fate, it would be so frightened that it would flee and it would not engage itself in playing and skipping (lines 80-82). But out of God’s grace, the lamb remains unaware of its destiny and can enjoy its life to the last moment. Accordingly, Pope advises man to be wiser and not to weigh his raw opinions against God’s comprehensive design for creation, and avoid calling God’s works imperfect. For Pope, the source of all wrong judgments of man is pride and vanity. This pride ascends even to heaven and interferes with celestial dwellers, and commands that man should ascend to the level of angels and angels should achieve the status of gods. Pope enlightens man that “The first Almighty Cause / Acts not by partial, but by gen’ral laws” (line 146). Thus, if man submits himself to such a wise and omniscient providence, he will have no objection to whatever bestowed on him or whatever reserved from him and will see the truth that “Whatever is, is right” (line 294).

4. Conclusion

The affinities of thoughts and ideas between Sa’di and Alexander Pope originate from the similar religious faith and theological outlooks they have inherited. They have submitted themselves to the main principles and frameworks of their respective Islamic and Christian creeds which recommend the essential belief in Spirituality and the general theological ideals shared by all religions throughout history. That is why the five centuries that divide the two poets and their various social lives have not affected their basic intellectual views. The differences and incongruities,

however, are generally derived from their vehicles of expression rather than the tenets and thoughts. Additionally, Sa’di is more like a preacher and story-teller, while Pope is a more like an academic teacher dedicated to logical arguments for convincing his audience. Whereas Sa’di’s ideas are scattered throughout his works, Pope has presented his outlooks in a consistent and systematic way.

Keywords: Sa’di, Alexander Pope, Comparative Literature, God’s Providence, Man, Thematology.

نشریه ادبیات تطبیقی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۱۱، شماره ۲۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

بررسی تطبیقی مضمون توجیه مشیت و حکمت الهی در آفرینش جهان

از دیدگاه سعدی و الکساندر پوپ

(علمی - پژوهشی)

شادی محی‌الدین قمشه‌ای؛ جلال سخنور^۲

چکیده

یکی از درونمایه‌هایی که در جهان پیوسته ذهن متفکران را به خود مشغول کرده، توجیه مشیت و حکمت خداوند در آفرینش جهان است. هدف از پژوهش حاضر، بررسی دیدگاه‌های سعدی و الکساندر پوپ، دو تن از شاعران بزرگ ایران و انگلیس، در شناخت خدا و توجیه درستی مشیت او در خلقت جهان است. در این تحقیق، نخست نگرش دو شاعر درباره آفریدگار جهان ترسیم شده و آنگاه درستی مشیت و حکمت الهی، علی‌رغم اشکالاتی که به نظر عامه انسان‌ها می‌رسد، با ارائه نمونه‌های روشنی از آثار ایشان تفسیر شده است. این پژوهش با استفاده از اصول مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی و با بهره‌گیری از رویکرد مضمون‌شناسی، به تحلیل و بررسی موضوع می‌پردازد. یافته‌های این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به دست آمده و هدف از تطبیق، نشان دادن این واقعیت است که این دو شاعر بزرگ شرقی و غربی، در اندیشه‌های بنیادی و زیربنایی برای توجیه مشیت و حکمت خداوند در آفرینش جهان، با هم شباهت دارند اما در شیوه بیان و پاره‌ای ظرافت‌های فکری با یکدیگر متفاوت‌اند.

واژه‌های کلیدی: سعدی، الکساندر پوپ، ادبیات تطبیقی، مشیت، حکمت الهی، انسان، مضمون‌شناسی.

^۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات انگلیسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: shadi.ghomshei@gmail.com

^۲. استاد زبان و ادبیات انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، ایران (نویسنده مسئول): j-sokhanvar@sbu.ac.ir

۱- مقدمه

در ادبیات جهان، سه موضوع محور اصلی منظومه‌های داستانی و اشعار غنایی و حماسی است که می‌توان آنها را تثلیث آفرینش خواند و آنها عبارتند از خدا، انسان و جهان هستی. شاعرانی که گرایش عرفانی داشته‌اند، این تثلیث را به وحدت بازگردانده و حقیقت یگانه‌ای را در هستی معرفی کرده‌اند که مبدأ و آفریدگار کل است و منتهای همه پدیده‌ها نیز اوست؛ انسان از نفس او نشئت گرفته است و به آغوش او بازخواهدگشت و آفرینش، تجلی یا سایه‌ای از اوست که در ظهور کامل آن خورشید یگانه، همه سایه‌ها محو می‌شوند و به آفتاب بازمی‌گردند.

سعدی و الکساندر پوپ (Alexander Pope)، دو شاعر الهی ایران و انگلیس، که به ترتیب در قرن سیزده و هجده میلادی می‌زیسته‌اند، در معرفی آن ذات یکتا، باورهای وحدت وجودی خود را نشان داده و آفریدگار جهان را ساری و جاری در کل کائنات دانسته و کوشیده‌اند که حکمت و تقدیر او را برای مردمان توجیه کنند. سعدی و پوپ، هر دو در فضای ایمان مذهبی پرورش یافته‌اند و بر این باورند که حقیقت مطلق، خداست و هر حقیقت دیگر، از او سرچشمه می‌گیرد. جهان، انعکاس نور الهی است که در آینه‌های شفاف طبیعت و فطرت انسان متجلی شده است و از این نگاه، همه جهان در کار عبادت و خدمت به پروردگار و تحقق مشیت او هستند و همه ذرات کائنات، سرود نیایش و تسبیح او را می‌خوانند.

به گفته محققان فلسفه باستان، اندیشه وحدت وجود نخستین بار توسط پارمنیدس یونانی (Parmenides) به صورت یک نظریه فلسفی مطرح شد. (ر.ک: Gill and Pellegrin, 2006: 34) از دیدگاه پارمنیدس، در جهان یک حقیقت بیش نیست و آن، بسیط و یکپارچه است و هرگونه تفاوت و حرکت که در جهان مشاهده می‌شود، وهم و خیال است. (ر.ک: Coxon, 2009: 45) پارمنیدس، از فیلسوفان پیش از سقراط است که آثارش بر اندیشه‌های افلاطون و ارسطو تاثیرگذار بوده است و این اندیشه وحدت وجود را پس از تأیید و تأکید افلاطون در کتاب پارمنیدس، همه جا در فلسفه و ادبیات و به خصوص در اشعار شاعران جهان می‌یابیم و در این باب، تفاوتی میان شاعران باستان، شاعران قرون وسطی و شاعران عهد رنسانس نیست. اگرچه در دوران نوگرایی، به‌ویژه در دو قرن نوزده و بیست، جمعی از محققان همه نظریات فیلسوفان

تاریخ را درباره خدا و انسان و عالم، با نگرش ساختارشکنی مردود دانستند و ماده را به جای خدا، علت اولی شمردند.

درونمایه «توجیه مشیت و حکمت الهی»، از دیرباز مشغله فکری مذهب‌گرایان، فلاسفه و شاعران الهی بوده است؛ برای نمونه، می‌توان به افلاطون و ارسطو، آگوستین قدیس (St. Augustine) و آکویناس (Aquinas)، دانته (Dante) و میلتن (Milton) اشاره کرد. این تحقیق، دیدگاه‌های سعدی و پوپ را درباره این مضمون بحث برانگیز مورد بررسی قرار می‌دهد و در کنار مشابهت‌های بنیادی در دیدگاه‌های فلسفی و دینی، به تفاوت‌های زبانی و ادبی اشاره می‌کند و همه جا سخن را با ارائه نمونه‌های روشن از هر دو شاعر عرضه می‌کند.

۱-۱- پیشینه تحقیق

تاکنون کتاب‌ها و مقالات بی‌شماری درباره آثار سعدی و الکساندر پوپ نوشته شده است اما این تحقیقات اغلب به صورت مجزا یا بررسی تطبیقی میان یکی از این دو شاعر با دیگر نویسندگان بوده است. از این جمله پژوهش‌ها می‌توان به آثار اولیایی‌نیا که در مقاله‌های مختلفی ساختار ظاهری، مضامین مختلف و جهان‌بینی کلاسیسیستی سعدی را با جانسون مقایسه کرده است، اشاره کرد. تاثیر سعدی بر روی شاعران غربی نیز موضوع تحقیقات متعددی است. کتاب جواد حدیدی، با عنوان «از سعدی تا آراگون» و کتاب «گستره شعر پارسی در انگلستان و آمریکا» اثر جان دی. یوحنا (John D. Yohannan) با همین هدف نوشته شده است. یکی از جامع‌ترین پژوهش‌های انجام‌شده درباره سعدی، مجموعه مقالاتی است که توسط محققین مختلف، با موضوعات متنوع در سه جلد و با عنوان «ذکر جمیل سعدی» منتشر شده است.

از معروف‌ترین محققان آثار الکساندر پوپ، جفری تیلوتسون (Geoffrey Tillotson) انگلیسی است که در کتاب «پوپ و سرشت انسان»، (Pope and Human Nature) به تشریح دیدگاه‌های پوپ پرداخته است. در پژوهشی تطبیقی زُزین سیلویا کارارا (Roseanne Silvia Carrara) به مقایسه سرشت و ماهیت انسان در آثار پوپ و تامپسون (Thompson) پرداخته است. پَت راجرز (Pat Rogers)، پژوهشگر دیگر معروف آثار پوپ نیز در کتاب‌های متعددی، شخصیت، نظرات و دیدگاه‌های مختلف پوپ را به دقت موشکافی کرده است اما در میان این تحقیقات، پژوهش‌های تطبیقی میان اندیشه‌های سعدی و پوپ، اقبالی نداشته است، هر چند

آرتور جان آربری (Arberry, 2009: 137)، از برجسته‌ترین محققان شرق‌شناس، به این نکته اشاره کرده است که «کوشش‌هایی که تاکنون به عمل آمده، این نکته را خاطرنشان می‌کند که تنها یک شاعر قرن هجده می‌تواند حق یک شاعر قرن سیزده ایرانی را ادا کند.»

ضرورت این پژوهش تطبیقی، از اهمیت و رسالت کلی ادبیات تطبیقی در جهان نشئت می‌گیرد، چنان‌که انوشیروانی در عبارات زیر نشان داده است:

«ادبیات تطبیقی مرزهای محدود ادبیات ملی را به مرزهای نامحدود ادبیات جهانی پیوند می‌دهد و، بدین سان، زمینه‌گسترش اندیشه‌های ملی و تعاملات فرهنگی را در سطح جهان میسر می‌سازد. ادبیات تطبیقی پنجره‌های جدیدی را برای نگاه کردن به جهان می‌گشاید.»

(انوشیروانی، ۱۳۸۹: ۳۵)

۲. چارچوب نظری و روش تحقیق

پژوهشگران مکتب فرانسوی به بررسی ارتباط میان آثار ادبی و تأثیر و پذیرش آثار از یکدیگر می‌پردازند. انوشیروانی تأکید می‌کند: «این مکتب که تحت تأثیر پوزیتیویسم (اثبات‌گرایی) قرن نوزدهم اروپاست، بر ارائه مستندات و مدارک تاریخی اصرار می‌ورزد و هرگونه مطالعه تطبیقی را مشروط به اثبات رابطل تاریخی بین دو فرهنگ مورد نظر می‌داند.» (انوشیروانی، ۱۳۸۹: ۱۲)

این محدودیت، یکی از ایراداتی است که به این‌گونه تحقیقات گرفته‌اند. مکتب آمریکایی، که شروع آن با سخنرانی رنه ولک (Rene Wellek) در سال ۱۹۸۵ بود، با گسترش دامنه تحقیق در چند دهه اخیر، بیشتر مورد استقبال پژوهشگران قرار گرفته است. یکی از روش‌های تحقیق و حوزه‌های محبوب پژوهشگران، مضمون‌شناسی (Thematology) است. زیگبرت پراور (Siegbert S. Praver)، نویسنده کتاب درسی «درآمدی بر مطالعات ادبی تطبیقی» (۱۹۷۳) فصل کاملی را به بررسی «مضمون‌ها و پیش‌نمونه‌ها» می‌پردازد. از نظر این استاد دانشگاه آکسفورد، حوزه مضمون‌شناسی به پنج بخش تقسیم می‌شود: الف) بازنمایی ادبی پدیده‌های طبیعی یا مشکلات همیشگی انسان و الگوهای رفتاری، ب) بن‌مایه‌های مکرر در ادبیات و فرهنگ عامه، ج) موقعیت‌های مکرر و نحوه برخورد نویسندگان مختلف با آن، د)

بازنمایی ادبی تیپ‌ها، ه) بازنمایی ادبی شخصیت‌های معروف اساطیری، افسانه‌ای، تاریخی یا ادبیات کهن. (پراور، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۱)

تحقیق حاضر در طبقه‌بندی مورد دوم قرار می‌گیرد. همچنین، هان ساسی (Haun Saussy)، پژوهشگر تطبیقی و استاد دانشگاه شیکاگو، در بررسی مقایسه تم‌ها و ایماژها می‌گوید:

«یکی از شاخه‌ها در ادبیات تطبیقی، نگاه کردن به درون‌مایه‌ها و تصویرهای مکرری است که در سنت‌های ادبی متفاوت به چشم می‌خورد؛ برای مثال، درون‌مایه «سفر به زندگی پس از مرگ» T سرنخ مشترکی است که آثار ادوار مختلف و فرهنگ‌های گوناگون را بهم پیوند می‌دهد. در اقلیم ادبیات، موضوع پرندگان، شیون و زاری در فراق معشوق و عدد سه، از موضوعاتی هستند که می‌توان آنها را فهرست کرد، فهرستی جذاب و دور از ملامت. از دیدگاه شباهت، مثال‌هایی که در فهرست می‌آیند، همه به یک چیز می‌رسند اما از دیدگاه تفاوت‌ها، ممکن است چنین باشد که هیچ‌یک از مثال‌ها از معنی واحدی خبر نمی‌دهند و از آنجا که ادبیات مبین اعمال و رفتار است، محقق را موظف می‌کند که معنای اشیای مورد تحقیق را کاملاً برای خواننده مشخص کند.» (Dominguez and Saussy, 2015: 72)

بر این اساس، پژوهش حاضر بر آن است تا با استفاده از رویکرد مضمون‌شناسی، رابطه انسان و خدا را از دیدگاه دو شاعر، بررسی و شباهت‌ها و تفاوت‌ها را در اندیشه و بیان آن دو عرضه دارد. درگذشته، پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، متمرکز بر روی شباهت‌های بین آثار بوده است اما تحقیقات جدید و همچنین، پژوهش حاضر به‌طور یکسان بر روی تفاوت‌ها نیز تأکید می‌کنند.

۳- نگرش سعدی به آفریدگار و مشیت و حکمت او

نگرش سعدی در شناخت خداوند، مستقیماً متأثر از آیات قرآنی است که خدا را در همه آفرینش متجلی می‌بیند، چنان‌که در سوره بقره آمده است: «فَإِنَّمَا تُؤَلُّوا فِتْمَ وَجِهَ اللَّهِ»؛ یعنی «پس به هر طرف روی کنید، به سوی خدا روی آورده‌اید.» (آیه ۱۱۵) در قصاید سعدی می‌خوانیم:

آفرینش همه تنبیه خداوند دل است	دل ندارد که ندارد به خداوند اقرار
این همه نقش عجب بر در و دیوار وجود	هرکه فکر نکند نقش بود بر دیوار
کوه و دریا و درختان همه در تسبیح‌اند	نه همه مستمع می‌فهم کنند این اسرار

(سعدی، ۱۳۸۳: ۶۴۶)

توحیدگوی او نه بنی آدمند و بس هر بلبلی که زمزمه بر شاخسار کرد
(همان: ۶۳۷)

سعدی این نگرش قرآنی را در سراسر اشعار خود تداوم بخشیده و همه جا، یکسان از آن خدای یگانه که جهان را از خود پر کرده است، سخن می گوید و مجموعه آفرینش را یک سماع و سرود مستمر الهی می بیند. حکیمه دبیران، از محققان معاصر، در مقاله «تأثیر قرآن و حدیث در آثار سعدی» به نمونه های زیادی از تأثیرپذیری سعدی از آیات قرآن اشاره کرده است؛ از جمله بیت زیر را در همین مضمون تأثیر گرفته از آیه ششم سوره مبارکه یونس می داند: (دبیران، ۱۳۶۴، ج ۲: ۳۶)

اقرار می کند دو جهان بر یگانگیش یکتا و پشت عالمیان بر درش دو تا
(همان: ۶۲۷)

در قرآن همچنین، آیه صریح تری آمده است بدین مضمون که خداوند، آغاز و پایان و ظاهر و باطن آفرینش است (حدید / ۳) و سعدی، این درون مایه را در سراسر اشعار خود دنبال کرده و هر کجا مناسبی یافته، خداوند را با نام ها و اوصاف گوناگون از تجلیات آفرینش ستوده است و رابطه بین انسان و خدا را مناسب با قالب تغزلی رابطه عاشق و معشوق معرفی کرده است. در نخستین غزل، سعدی تصویر نسبتاً کاملی از معشوق و معبود مورد خطاب که کسی جز آفریدگار عالم نیست آورده است. مطلع غزل چنین است:

اول دفتر به نام ایزد دانا صانع پروردگار حیّ توانا
اکبر و اعظم خدای عالم و آدم صورت خوب آفرید و سیرت زیبا
(همان: ۳۳۹)

از همگان بی نیاز و بر همه مشفق از همه عالم نهان و بر همه پیدا
(همان)

سعدی در نهایت، رسالت خود را دعوت عمومی همه مردمان به عشق الهی و اعلام حضور او در همه شئون زندگی دانسته است، چنان که در مطلع یکی از غزلیات آورده است:

نامه‌حسن تو بر عالم و جاهل خوانم نامت اندر دهن پیر و جوان اندازم
(همان: ۵۱۶)

حمید یزدان‌پرست (۱۳۹۳: ۸۳۴)، منشأ این عشق الهی را نتیجه «احساس وامداری و نوعی سپاس‌گزاری از نعمت‌ها» می‌بیند. این شغلِ دعوت به عشق الهی، طبیعتاً مستلزم آن است که شاعر مشکلاتی را که بر سر راه پذیرش این دعوت وجود دارد، از میان بردارد و از طریق آوردن توجیهات گوناگون برای مشیت الهی و بیان حکمت‌های پشت پرده، راه را بر سالکان هموار کند.

روشن‌ترین گزارش در تأیید طرح و مشیت الهی در دو آیه قرآن در سوره‌ حدید آمده است. آیه اول، در تأکید این حقیقت است که خداوند همه آنچه در تقدیر شما هست، در کتابی نوشته است و آیه دوم، آدمیان را تسلی می‌بخشد که با فهم این تقدیر، از غصه بیهوده بر گذشته و غرور باطل از برخوردار بودن نعمت‌های خدا خلاصی یابند. (حدید / ۲۳-۲۲) سعدی با بهره‌گیری از هر دو آیه، همگان را دعوت می‌کند که به قضای الهی رضا دهند و بدان تسلیم شوند. این حکمت قرآنی در فلسفه اسلامی، همه جا تأیید شده است، چنان‌که فص چهاردهم کتاب «فصوص الحکم» آمده است: «و ساقط نشود برگی از درخت عالم امکان، جز به علم فعلی او و از اینجاست که قلم اعلائی حق تا روز قیامت بر لوح امکان جاری است.» (به نقل از فارابی، ۱۳۲۲: ۲۱)

در فرهنگ فارسی، کلمه حکمت، ضمن معانی دیگر، بدین معنی است که در پشتِ حوادث، همیشه علت پنهانی وجود دارد و عقیده بر این است که آنچه مطلوب و پسند ما نیست، به حقیقت، نوعی رحمت و برکت پنهانی است که به صورت نامطلوب ظاهر شده است. سعدی در بیت زیر می‌خواهد خوانندگان خود را قانع کند که در پس هر واقعه، حکمتی است از آفریدگار، اگرچه مردمان با نگاه سطحی، آن حکمت را در نمی‌یابند:

حکمت محض است اگر لطف جهان‌آفرین خاص کند بنده‌ای مصلحت عام را
(همان: ۷)

مقصود سعدی این است که اگر منکری به طرح الهی ایراد گیرد که توزیع فضائل و کمالات بین مردم به عدالت نیست، پاسخش این است که شخص صاحب کمال و امتیاز، آن کمال و آن

امتیاز را به مردم هدیه می کند، چنانکه مطرب خوش آواز برای مردم آواز می خواند و در ایشان شادی و نشاط می آفریند.

سعدی، اصل را بر درستی مشیّت نهاده و تلاش کرده تا نشان دهد که چه بسیار از نعمت ها و عطاهای الهی است که در نقاب‌هایی از سختی و بلا و محرومیت به آدمی می رسد. از این رو، آدمی باید نسبت به محرومیت‌ها شاکر باشد و نه آنکه شکایت کند. سعدی در آثار گوناگون خود کوشیده است که این‌گونه ناهماهنگی‌ها میان طرح‌های جامع الهی و تنگ‌نظری‌های خودخواهانه انسان را توجیه کند و این تضاد را به تسلیم و رضایت بدل سازد. او بر حسب شیوه معمول خود، ابتدا داستانی را طرح می کند و تمثیل حال انسان شاکی را به دست می دهد و بعد، نتیجه‌گیری می کند و حکمت کار را در یک یا دو جمله بیان می دارد.

در قصه زیر، سعدی حکایت می کند که وقتی حضرت موسی، فقیر برهنه‌ای را می بیند که خود را در شن‌ها پوشانده است و به تقاضای فقیر، دعا می کند که خداوند گشایشی در کار او بفرماید، دعا مستجاب می شود و چندی بعد، موسی آگاه می شود که فقیر، مرتکب خلاف‌هایی شده است و در زندان به سر می برد و هنگامی که بر سر قضای الهی واقف می شود، حاصل این عبرت را در عبارتی کوتاه به نظم می آورد که:

آن دو شاخ گاو اگر خر داشتی آدمی را نزد خود نگذاشتی
گره مسکین اگر پر داشتی تخم گنجشک از جهان برداشتی
(همان: ۶۸)

در ادامه حکایت، سعدی از افلاطون نقل می کند که گفته است: «همان بهتر که مور را پر نباشد» (همان) و گر نه خود را در بلا می افکند. نتیجه‌گیری نهایی این است که:

آن کس که توانگرت نمی گرداند او مصلحت تو از تو بهتر داند
(همان)

سعدی هیچ‌گونه جایی برای اعتراض به طرح و فرمان الهی باقی نمی گذارد زیرا هر موجودی، سهم شایسته و لایق خود را دریافت کرده است و نباید زیاده‌طلبی کند. همچنین، سعدی در بسیاری از غزلیات خود، توصیه‌های روشنگرانه‌ای درباره این موضوع آورده است،

چنان که در بیتی از یک غزل تعلیمی گفته است: از درخت مُقل که میوه تلخ دارد، نباید انتظار ثمره شیرین داشت زیرا:

مقدر است که از هرکسی چه فعل آید درخت مُقل نه خرما دهد نه شفتالود
به سعی ما شطه اصلاح زشت نتوان کرد چنانچه شاهی از روی زشت نتوان سود
(همان: ۴۴۹)

در پایان این غزل سعدی به خود و همه خوانندگان صاحب رأی خطاب می کند که:
سعادت که نباشد طمع مکن سعدی که چون نکاشته باشند مشکل است درود
(همان)

مطلع این غزل که صریح ترین و قوی ترین اعلام های سعدی را در زمینه ت قدیر و سرنوشت ازلی بیان کرده، چنین است:

اگر خدای نباشد ز بنده ای خشنود شفاعت همه پیغمبران ندارد سود
(همان)

سعدی در باب هشتم «گلستان»، نقل قول کوتاهی از کتاب مقدس، آنجا که خداوند تقدیرات خود را توجیه می کند، آورده است: «ای فرزند آدم، گر توانگری دهمت، مشغول شوی به مال از من و گر درویش کنمت، تنگ دل نشینی. پس حلاوت ذکر من کجا دریابی و به عبادت من کی شتابی.» (همان: ۱۴۰)

در دیباچه «بوستان» که سراسر مدح و ثنای آفریدگار جهان است، سعدی در کنار ستایش ها به توجیه و بیان درستی طرح پروردگار در جهان پرداخته است:

یکی را به سر بر نهد تاج بخت یکی را به خاک اندر آرد ز تخت
کلاه سعادت یکی بر سرش گلیم شقاوت یکی در برش
گلستان کند آتشی بر خلیل گروهی بر آتش برد ز آب نیل
گر آن است منشور احسان اوست و این است توقیع فرمان اوست
(همان: ۱۵۵)

بدین بیان، کارهای خداوند همه این گونه توجیه می شود که آنچه بر بندگان می رسد و آن را به قضا و قدر نسبت می دهند، در حقیقت بازتاب اعمال و رفتار خود ایشان است و آن جزایی است

به عدل و انصاف، چنان که اگر کسی را ثروتی می بخشد، درستی های او را به احسان خویش پاداش شایسته می دهد و آن کس را که سختی پیش می آورد، به نحو مناسب تنبیه می کند و آگاهی می بخشد.

در یکی دیگر از حکایت های «گلستان»، سعدی از قول خود نقل می کند که وقتی با جماعتی از بزرگان در کشتی سفر می کردیم، از قضا قایقی در نزدیکی ما غرق شد و دو سرنشین آن به آب افتادند. یکی از بزرگان، به ناخدای کشتی فرمان داد که آن دو تن را نجات دهد و برای هر یک پنجاه دینار جایزه بگیرد اما ناخدا فقط می تواند یکی از آنها را نجات دهد و آن دیگری غرق می شود. آن بزرگ، واقعه را به «قسمت» نسبت می دهد و می گوید: این سرنوشت آنها بوده است. اما ناخدا لبخندی می زند و می گوید: چنین است که گفتید اما تمایل به نجات آن دو نیز در این واقعه موثر بوده است زیرا یکی از آنها، روزی مرا در بیابانی نجات داد و بر شتر خویش سوار کرد و از دست آن دیگری، سخت تازیانه خورده بودم. (سعدی، ۱۳۸۳: ۳۴) نکته، این است که مردمان سرعت در قضاوت دارند، در حالی که علت واقعه را نمی دانند. بدین گونه سخن شکسپیر که در نمایشنامه «کمدی اشتباهات» (Comedy of Errors) گفته است، درست می نماید: «برای هر چرایی، یک زیرایی هم وجود دارد.» (Shakespeare, 1997: 700)

سعدی در یکی از قصایدش که یکسر پند و موعظه است، کسانی را که اشکالات ناروا بر طرح آفرینش می گیرند و گمان دارند که نقاش آفرینش در برخی گوشه ها مهارتی از خود نشان نداده است، سخت ملامت می کند و هرگونه نقصان و فقدان مهارت را در کژی و انحراف نگاه خود آنها می داند:

همان که زرع و نخیل آفرید و روزی داد ملخ به خوردن روزی هم او فرستاد
چو نیک درنگری آن که می کند فریاد ز دست خوی بد خویشتن به فریاد است
(همان: ۶۳۳)

با این نگاه، همه طرح های الهی از پشتوانه حکمتی برخوردارند. آنچه شر به نظر می آید و با عقل نمی خواند، حکمتی دارد و اشکال، همه از قصور فهم آدمی است، چنان که سعدی در غزلی گفته است:

هر چیز کزان بتر نباشد از مصلحتی به در نباشد
 شزی که به خیر باز گردد آن خیر بود که شر نباشد
 (به نقل از زبیر کوب، ۱۳۸۳: ۱۷۹)

از دیدگاه سعدی، این سخنان به هیچ روی آدمی را از کار و کوشش باز نمی‌دارد بلکه آدمی با نیرویی که از رضایت درون و تسلیم به تقدیر الهی به دست می‌آورد، به میدان می‌آید و می‌تواند «گوی خیر» (سعدی، ۱۳۸۳: ۴۸۶) را برپاید نه آنکه تقدیر را بهانه‌گاهلی خود کند، چنان که سعدی در داستان روباه شل تاکید کرده است:

برو شیر درنده باش ای دغل مینداز خود را چو روباه شل
 (همان: ۲۰۸)

سعدی با زبانی روشن، نشان داده است که چرا آدمی باید به مشیت الهی تسلیم شود و در هر آنچه خداوند در تقدیر او نوشته است، به خدا توکل کند. در فصل هفتم «گلستان»، یکی از مرشدان روحانی، با ابیاتی حکیمانه مرید خود را هدایتی شگفت می‌کند:

فراموشت نکرد ایزد در آن حال که بودی نطفه‌ای مدفون مدهوش
 روانت داد و طبع و عقل و ادراک جمال و نطق و رای و فکرت و هوش
 ده انگشتت مرتب کرد بر کف دو بازویت مرگب ساخت بر دوش
 کنون پنداری ای ناچیز همت که خواهد کردنت روزی فراموش
 (همان: ۱۱۲)

در این ابیات، سعدی یک بحث منطقی پیش می‌آورد و با کمال اقتدار، ضرورت تسلیم‌شدن به تقدیر الهی را خاطر نشان می‌کند. تصویرکردن ده انگشت که مانند نگین‌هایی بر کف دست نصب شده‌اند و اتصال هنرمندانه و حکیمانه بازوان بر کتف‌ها، خواننده را به طرز چشمگیری قانع می‌کند که بی‌گمان در آفرینش آدمیزاد، طراح بسیار ماهر و توانا وجود دارد که در طرح جزء جزء اعضای بدن، مقصود و هدف معینی را در نظر گرفته است. در قرآن، پرسشی خطابی هست که ضمن آن، بر وجود غرض معینی در آفرینش هر چیز تأکید می‌شود و آن پرسش، این است: «آیا چنین پنداشتید که ما شما را به عبث و بازیچه آفریدیم و (پس از مرگ) هرگز به ما رجوع نخواهید کرد؟» (مؤمنون / ۱۱۵) بنابراین، به روایت قرآن، جهان به دست بهترین طراحان

خلق شده است و از این رو، همه چیز درست و در جای خویش است و هر چیز حکمتی دارد، اگر چه مردمان آن را درنیابند. (ر.ک: فرقان / ۲)

صوفیان حقیقی که سعدی نیز گرایشی به آنها دارد، عموماً دیدگاه مثبتی به آفرینش و مشیت الهی دارند. علی دشتی در کتاب «قلمرو سعدی»، به درستی گفته است که سعدی «دنیا را سراسر نظم و کارها را همه مبنی بر مصلحت و عدالت می پندارد.» (دشتی، ۱۳۸۱: ۳۷۶)

۴- نگرش الکساندر پوپ به آفریدگار و مشیت و حکمت او

الکساندر پوپ، حکیمی الهی و سراینده ی روحانی است که سخنانش بیشتر به غیب‌گویان معبد می ماند و هر کجا فرصت یابد، از اسرار طبیعت، انسان و آفریدگار جهان سخن می گوید و این سه را حقیقتی واحد می شمارد. طبیعت، نمایشگاهی است از هزاران پدیده الهی که همه نماینده و نشان دهنده هوش و هنر و دانش و آگاهی بی انتهای خداست و آدمی که خود برترین آفریده دست اوست و از همه اوصاف او بهره برده است، می تواند با پیروی از طبیعت و فطرت، راه خود را به سوی تعالی بییماید. از دیدگاه پوپ، سه حقیقت متفاوت با نام های «خدا، طبیعت و انسان» وجود ندارد بلکه در آفرینش، تنها یک حقیقت ازلی و ابدی است که کل وجود از آن اوست و اجزای بی پایان عالم، همه در او مندرج اند و از او سخن می گویند.

یکی از اندیشه های رایج عصر پوپ، از زبان جان لاک (John Locke) چنین است: «آثار طبیعت، همه جا گواه کافی بر اثبات وجود خداست.» (Locke, 1836: 19) در این اندیشه، نیوتن نیز بیش از لاک، طبیعت را آیینۀ وجود و اوصاف الهی می داند که سراسر نظم و انسجام و پیوستگی است. همچنین بزل ویلی (Basil Willey)، از استادان ادبیات دانشگاه کمبریج، جو فلسفی حاکم بر قرن هجده را چنین توصیف کرده است که در آن، نوعی «خوش بینی رضا و تسلیم» بر اندیشه مردم فرمانرواست؛ اندیشه ای که بر درستی تقدیرات الهی، مهر تأیید می زند. (Willey, 1950: 56)

یکی از روشن ترین اشعار الکساندر پوپ در معرفی خداوند، شعر «نیایش جهانی» (The Universal Prayer) است که مقام و موقعیت الهی را ترسیم می کند. در این نیایش، پوپ مهم ترین نظریات فلسفی و اخلاقی خود را به صورت بسیار فشرده اما در عین حال روشن و گویا، بیان کرده است. این قطعه، ستایش و مدح و ثنای بلندی است از آن قادر متعال که آفریدگار

جهان است. از دیدگاه پوپ، علت اولی که فیلسوفان در نظام فلسفی خود به دنبال آن هستند، همان قادر متعال است و اوست که از دایره ادراک انسانی بیرون است و اوست که عین خوبی و نیکویی و عین شفقت و مهربانی است و اگرچه آدمیان از مشاهده او و ادراک ذات او به کلی در تاریکی به سر می‌برند، خداوند در میان همین تاریکی به انسان نوری بخشیده است که در پرتو آن، خوبی را از بدی بازشناسد. هدیه دیگر پوپ از گنجینه این شعر، احساس اختیار و انتخاب و آزادی است که به سبب آن، مردمان می‌توانند راه پروردگار را دنبال کنند، هر چند طبع ایشان بر حسب تقدیر الهی به جانب دیگر میل کند. شعر این گونه آغاز می‌شود:

«ای پدر کائنات، در هر عصر و روزگار / که در هر اقلیمی ستایش می‌شوی / بر زبان قدیسان و حکیمان تا عامیان و وحشیان / که با کلماتی چون یهوه، ژوپیتر و پروردگار تو را خطاب می‌کنند.» (Pope, 1972: 233)

پوپ از بحث‌های بیهوده بر سر نام درست خداوند، فارغ است و بیت آخر منظومه او، سخن شکسپیر در نمایشنامه «رومئو و ژولیت» را به یاد می‌آورد که «گل سرخ با هر نام و کلمه دیگر که خوانده شود، همان عطر و بوی دلپذیر خود را خواهد داشت.» (Shakespeare, 1997: 891)

در بند دوم شعر، پوپ وارد یکی از بحث‌های رایج فلسفی درباره علیت می‌شود. در این باب، پوپ با کسانی هماهنگ است که معتقدند سلسله علت و معلول‌ها نمی‌تواند تا بی‌نهایت ادامه یابد بلکه ضرورتاً باید به پایان برسد و آن پایان، همان علت اولی است که آفریدگار جهان است. در میان پیشروان عصر روشنگری (Enlightenment Age)، «دکارت» خدا را هستی کامل می‌بیند که هرچه در آدمی هست، آفریده اوست. (ر.ک: Descartes, 2006: 33) همچنین، «اسپینوزا» در کتاب «اخلاق»، خدا را علت یگانه آفرینش معرفی می‌کند که همه ماهیت‌ها و هویت‌ها در جهان، از او نشأت می‌گیرند. (ر.ک: Spinoza, 1994: 122)

در بند بعد، پوپ با در نظر داشتن همین اندیشه‌ها، خداوند را چنین خطاب می‌کند:

ای بزرگ‌ترین علت اولی و ای برترین سبب نخستین / که آدمیان را کمترین شناخت از توست / تمامی ادراک من از تو در این محدود می‌شود که وجود تو خیر محض و نیکویی است / و من در مشاهده تو نابینا. (Pope, 1972: 233)

در کتاب مقدس، آیات بسیاری آمده است که نشان می‌دهد آدمی، راهی به فهم و درک خداوند و مشیت و تقدیر او ندارد (ر.ک: رومیان / ۱۱: ۳۳-۳۴، ایوب / ۶: ۴۲-۱) و به همین نحو، الهیون و متکلمین بزرگ، اتفاق نظر دارند که ماهیت خداوند، ورای درک انسان است و او هیچگاه نمی‌تواند اسرار آفرینش را دریابد. جای خوشبختی است که خداوند، انسان را عقلی تیزهوش عطا فرموده که با آن می‌تواند خیر و شر را تشخیص دهد، هرچند نمی‌تواند معمای آفرینش را حل کند. انسان همچنین با همه محدودیت، از این عطیه برخوردار است که می‌تواند در انتخاب‌های خود اختیار داشته باشد. در کتاب مقدس، در این عبارات بر اختیار آزاد انسان تصریح شده است: «شما برادران به آزادی خوانده شده‌اید.» (غلاطیان / ۵: ۱۳) این اختیار و حق انتخاب انسان، به‌درستی در تمثیل آزادگذاشتن انسان برای برخورداری از همه میوه‌های بهشت به‌جز یک میوه، کاملاً مشهود است. نافرمانی انسان که باعث هبوط او از بهشت شد، آزادی کامل انسان را تأیید می‌کند. عبارت‌های موجز پوپ در این باب، در کمال وضوح و اقتدار بیان است:

«تو به من در این ساحت تاریک این توانایی را عطا کردی / که خوبی را از بدی باز شناسم / و با اینکه طبیعت را سخت به تقدیر خود بستنی / اراده و اختیار آدمی را آزاد گذاشتی.»
(Pope, 1972: 233)

سپس، پوپ سپاس بی‌ریای خود را به‌خاطر آگاهی که در شناخت نیک و بد به آدمیان عطا شده است، در پیشگاه خداوند ابراز می‌کند. از نگاه پوپ، خداوند در ذات آدمی عزیزترین موهبت خود را تعبیه کرده است تا او را اقتدار بخشد که به جایی برتر از بهشت و جهنم پرواز کند و حتی چیزی بیش از بهشت را خواستار باشد. (ر.ک: همان: ۲۳۴)

نکته دیگری که پوپ خاطر نشان کرده، این است که آدمیان باید هدیه‌های ارزشمند الهی را غنیمت شمارند و به‌خاطر آنها شکرگزاری کنند. این قبول و این شکر است که خداوند را به صفت عطابخش متصف می‌کند و پذیرش و قدرشناسی از این نعمت‌ها، خود تسلیم‌شدن آدمیان به خواست اوست. سپس، پوپ دعا می‌کند و از خدا کمک می‌طلبد تا بر راه مستقیم فرمان او باشد و اگر در جایی به خطا می‌رود، او را به کارهای بهتری هدایت کند و او را از گرفتاری

غرور ابلهانه نگه دارد و از شکوه کردن و خرده گرفتن بر حکمت او که همه خیر و خوبی است، مصون دارد. (ر.ک: همان)

آخرین سه بند شعر نیز عملاً دعا‌های غیرمستقیمی برای شکرگزاری از نعمت‌های گوناگون الهی است اما بند آخر، یک آرزوی جهانی است تا همگان در معبد عظیم خداوند که تمامی زمین و آسمان را در بر می‌گیرد، در یک آواز جمعی مشارکت کنند و بگذارند که عطر دلپذیر و دلنواز سرود طبیعت تا عرش الهی بالا رود. (ر.ک: Pope, 1972: 234)

پوپ در رسالهٔ اول «مقاله ای در باب انسان» (An Essay on Man) نیز کم و بیش همین نکات توحیدی در شعر «نیایش جهانی» را آورده است. در این قطعه، پوپ با بیانی فلسفی‌تر، خداوند هستی را به جای پدر و پروردگار، یک کل نامتناهی خوانده و در حقیقت به انسانی تشبیه کرده است که جسم و جانی دارد که جسمش، همان طبیعت است و روحش، خداست و چنان که روح جهت وحدت اجزای بی‌پایان جسم است، خدا نیز در مقام روح آفرینش، بر تمامی اجزای عالم احاطه و فرمانروایی دارد و هر چند در هر جزیی تجلی دیگری دارد، به طور یکسان در همه جا خود اوست که منشأ اثر است. (ر.ک: همان: 201)

در خورشید حرارت می‌بخشد و در نسیم جان‌ها را تازه می‌کند.

(همان)

و شگفتی در این است که وحدت او با همهٔ تجلیات گوناگون، همچنان برقرار است:

در سر هر مویی، همان کمال و تمامیت را داراست که در وجود یک قلب

(همان)

شعر «مقاله ای در باب انسان» مشتمل بر چهار رساله است که در عین حفظ وحدت دیدگاه کلی هر یک بر موضوع مستقلی تمرکز دارد. این رسالات از حیث بافت کلامی و موضوعی بی‌شبهت به رسالات پُل قدیس در پایان انجیل‌ها نیست، بخصوص رساله پُل به فرنتیان که آکنده از اندیشه‌های فلسفی و حکمت‌های عملی است. در آغاز رسالهٔ اول، پوپ، لُرد بولینگ بروک، دوست و معلم فلسفی خود را با نیایش فرا می‌خواند تا او را مانند الهگان شعر یاری دهد. به نظر پوپ بهترین شغل‌ها این است که آدمی مشیت و تقدیر پروردگار را به درستی بشناسد و درستی آن طرح و تقدیر را در دل‌ها بنشانند و به تعبیر جان میلتون (John Milton)، در دیباچهٔ «بهشت

گمشده» (Paradise Lost)، «راهکارها و شیوه های پروردگار را در نظام عالم توجیه کند» (Milton, 1816: 19) و اگر نکته های مبهم و اشکال آفرین در ظاهر آن هست برطرف سازد. پوپ این شغل را در هیچ یک از آثار خود فراموش نکرده است و کوشیده است توجیه کند که چرا خداوند آدمیان را از نظر کمی و کیفی، در درجات خاصی از کمال آفریده است؛ برای مثال چرا چشم در منتهای توانایی دید خود نیست و چرا گوش در یک سطح خاصی می شنود. پوپ برای رفع این گونه ابهامات، اشاره به پیوند و ارتباط همه حوادث با یکدیگر دارد و این اندیشه را تقویت می کند که خداوند از هوش بی نهایت برخوردار است و چون هوش و دانش او هیچ محدودیتی ندارد، بی گمان در هر مورد بهترین انتخاب را می کند و این همان سخن لایبنیتس (Leibniz) است که در توجیه کلی مشیت پروردگار گفته است: «این جهان بهترین جهان ممکن از میان همه امکانات است.» (Leibniz, 2007: 253) بیان پوپ چنین است:

«اگر بپذیریم که در میان نظام های ممکن / هوش بی نهایت بهترین طرح را تحقق می بخشد / به گونه ای که در آن همه چیز باید کاملاً پیوسته یا ناپیوسته باشد / و نیز بپذیریم که هر آنچه بالا می رود، تنها تا درجه ای که لازم است اوج می گیرد / در این صورت به معیار عقل / باید در هستی جایی وجود داشته باشد که آن مرتبه انسان است / و تنها پرسش (که سالیان دراز مورد بحث و جدال بوده است) / همین است که آیا خداوند انسان را در جای اشتباهی قرار داده است یا خیر.» (Pope, 1972: 194-195)

پاسخ به این پرسش را پوپ در بخش های بعدی، چنین می دهد که هر کجا آدمی گمان می کند که خداوند خطا کرده است، بدین علت است که جزیی از نقشه را می بیند اما کل را هنوز ندیده است.

در سومین بخش از رساله اول مقاله، پوپ این اندیشه دینی را طرح می کند که خداوند، کتاب سرنوشت را از همه پنهان داشته و جز صفحاتی را که به زمان حال مربوط می شود، در دسترس خواندن نگذاشته است و آنچنان که خداوند کتاب دانش بشر را از دسترس فهم حیوانات دور داشته، همچنین کتاب دانش فرشتگان و ارواح را از چشم آدمیان مخفی کرده است و اگر چنین نبود، هیچ کس نمی توانست وضعیت موجود خود را بر روی زمین تحمل کند. اگر گوسفندی که به قربانگاه می برند، از سرنوشت خود آگاه شود چنان ترس و وحشتی او را می گیرد که احوالش

پریشان می‌شود و دیگر نمی‌تواند جست و خیز کند. از این رو، این لطف خداوند است که او را از سرنوشت غافل می‌دارد، به طوری که گوسفند، دست ذبح‌کننده را می‌بوید و از دست او علف می‌خورد و تا آخرین لحظه حیات، فارغ و سرخوش است. این نابینایی و بی‌خبری از آینده، موهبتی است که خداوند به موجودات می‌بخشد. خداوند در مقام آفریدگار کل، به آن قهرمان شکست‌خورده و آن گنجشک فروافتاده با یک چشم می‌نگرد (Pope, 1972: 195-196) و در چنین تفاهمی، «امید» با بال‌های لرزان، بی‌هیچ خیال و تصوّر خودبینانه پرواز می‌کند و در انتظار مرگ است و در حالی که استاد و معلمش او را آگاه می‌کند که سبب شگفتی و حیرت او چه بوده است، او همچنان به پرستش و بندگی ادامه می‌دهد. درست است که خداوند آدمی را از سعادتی که در انتظار اوست آگاهی نمی‌دهد اما دل او را از امید سرشار می‌کند. (ر.ک: همان: ۱۹۶) در این فضا است که پوپ می‌گوید:

«چشمه امید جاودانه در قلب آدمی می‌جوشد / و آدمی احساس می‌کند که هیچگاه بالفعل دارای سعادت نیست بلکه همیشه در انتظار رسیدن به سعادت است / روح در عالم جسمانی، خود را ناراحت و زندانی می‌بیند / اما با تصور آن زندگی که او را در پیش است، تسلی می‌یابد و احساس فراخی می‌کند.» (همان)

این بحث‌ها، با قطعه‌ای درباره سرخپوستان آمریکایی پایان می‌یابد که با ذهن ابتدایی‌شان از زندگی ابتدایی خویش لذت می‌برند. آنها به جای تصوّر دنیای دیگر، تصوّر یک جزیره دیگر را دارند که می‌تواند ایشان را از حرص و زورگویی برهاند و این لطف الهی، ایشان را توانا می‌کند که از نفس زندگی خود لذت ببرند و شادی کنند و در آرزو و هوس داشتن «بال‌های فرشتگان» یا «آتش اسرافیل» نباشند. (Pope, 1972: 196)

در بخش چهارم، پوپ به آدمی توصیه می‌کند که خردورز باشد و عقاید خام خود را برای سنجیدن طرح‌های جامع الهی در خلقت عالم به کار نگیرد و از منسوب کردن کارهای خداوند به خطا و نقصان بپرهیزد. آدمی با این‌گونه تصوّرات تنگ‌نظرانه، طرح‌های الهی را با خیالات و امیال خود ضایع می‌کند و آنگاه با ناله و زاری، شکوه دارد که خداوند، عادل نیست و این همه محصول غرور و خودبینی انسان است. این غرور حتّی به آسمان می‌رود و در کار شهروندان

آسمان، یعنی ارواح و فرشتگان، مداخله می‌کند و فرمان می‌دهد که آدمی باید تا مقام فرشتگان صعود کند و فرشتگان باید به مقام خدایان برسند. (همان: ۱۹۷)

در بخش پنجم این رساله، پوپ از تصوّرات باطل آدمی انتقاد می‌کند که خیال می‌کند تمامی آفرینش در جهت برآوردن آرزوهای ناپخته او خلق شده است. اولین اشتباه انسان از جهل سرچشمه می‌گیرد که نمی‌داند:

«آن علت اولی و آن قادر متعال / با قوانینی که از جزئیات نشئت می‌گیرد، کار نمی‌کند / بلکه

سروکار او با قوانین عمومی آفرینش است.» (Pope, 1972: 197)

در عین حال، این نکته درست است که همیشه استثنایی برای قوانین کلی وجود دارد و اگر انحرافی در مسیر طبیعت پیش آمده است، در جهت تحقّق آن هدف بزرگی است که سعادت آدمی است. چنین انحرافات هم در کار طبیعت و هم در کار انسان، اغلب به همان هدف‌های نهایی که کمال سعادت انسان است، باز می‌گردد اما آدمی به سبب غروری که دارد، از هرگونه انحراف انتقاد می‌کند، درحالی‌که اگر می‌توانست استدلال درست کند، به آنچه بر او واقع می‌شود رضایت می‌داد و تسلیم می‌شد. پوپ در پایان، باز خاطرنشان می‌کند که انحرافات، اصل طرح و نقشه الهی را برهم نمی‌زند و خراب نمی‌کند.

پوپ در بخش بعدی رساله، پرسش مهمی را طرح می‌کند که «آدمی نهایتاً در جست‌وجوی چیست؟» (Pope, 1972: 198) در این باب، انسان خواه سر به آسمان بلند کند و فرشتگان را بنگرد یا به سوی زمین التفات کند و حیوانات را در نظر آورد، در هیچ حالی، احساس رضایت نمی‌کند و خرسند نیست زیرا در ژرفای قلب خود، انتظار دارد که هر چه در اطراف خود احساس می‌کند، همه مطلوب باشد اما به این پرسش نمی‌اندیشد که داشتن مجموعه‌ای از امتیازات، چون زور و توان گاو و پوست خرس، او را به چه کار می‌آید یا برخورداری از قدرت دید در چشم‌ها و وسعت آگاهی از اسرار جهان، چه بهره‌ای برای او خواهد داشت. سپس، پوپ تأکید می‌کند که انسان همچنان در خطا به سر می‌برد و حرص و جاه‌طلبی بر وجود او حاکم است. استدلال پوپ این است که هر چه در جهان است، برای رفع نیازهای او خلق شده و اگر چیزی هست که هنوز ناقص است و به‌طور مطلوب برای او حاصل نشده است، در مراحل آینده‌ای که وجود دارد، به او خواهد رسید و نیاز نیست که چیزی به آنچه هست، افزون یا از آن کاسته شود.

به همین دلیل است که همه مخلوقات از نوعی شادی و رضایت برخوردارند. تنها انسان است که هر از گاه، از نقصان‌ها و کاستی‌های خیالی خود و جهان شکوه دارد. در اینجا، پوپ غرور عقلانی انسان را مورد تمسخر قرار می‌دهد و اعلام می‌کند که سعادت انسان، به جای برخورداری از آن کاستی‌های خیالی، در این است که بر طبق موقعیت انسانی خود اندیشه و عمل کند و آنچه را بیرون از مرتبه اوست، طلب نکند و بداند که اگر آدمی را چشمی قوی‌تر از آنچه هست، نداده‌اند، بدین سبب است که او انسان است و مگس نیست و اگر گوش‌هایش نمی‌تواند همه امواج صوتی را دریافت کند، بدین خاطر است که «آن وسعت دریافت، مایه رنج او خواهد شد» و اگر انسان خود را با این نگاه، به آن پروردگار عالم و طراح خردمند تسلیم کند، هیچگونه اعتراضی در باب آنچه به او داده یا از او دریغ کرده‌است، نخواهد داشت. (ر.ک: همان: ۱۹۹)

در ادامه، پوپ بحث درست‌بودن طرح طبیعت را ادامه می‌دهد و در بخش هفتم رساله، می‌کوشد که روشن کند چگونه درجات گسترده‌ی حواس حیوانات، به طرز شگفت‌انگیزی، مناسب با نیاز و غرایز اوست. این درجه‌بندی وسیع، در نقطه‌ی اوج به عقل آدمی نزدیک می‌شود که جامع همه غرایز حیوانی است. بدین‌سان پوپ، خواننده را به آن مقام، تسلیم و ترغیب می‌کند و فصل را با دو سؤال که نکته بحث را نشان می‌دهد به پایان می‌برد:

«بدون این درجه‌بندی عدالت‌آمیز آیا ممکن بود / که حیوانات به یکدیگر و همه آنها به انسان تسلیم شوند؟ / و آدمی می‌بیند که قدرت همه حیوانات مقهور اوست / آیا عقل به‌تنهایی مجموعه همه غرایز طبیعی و قدرت‌های حیوانی نیست؟» (Pope, 1972: 200)

پوپ در پایان رساله، سخنان متعالی و ارزنده‌ای آورده‌است که بار دیگر، رابطه موجودات و همه جزئیات را با آن کل حیرت‌انگیز مشخص می‌کند و نهایتاً خطاب به آدمیان می‌گوید:

«طبیعت تمام هنر است که بر تو مکشوف نیست / و هر آنچه اتفاق و تصادف به نظر می‌آید، همه هدایت است که خط اتصال آن را نمی‌بینی / و هر آنچه ناهماهنگی و ناموزونی است، به حقیقت هارمونی و هماهنگی است که هنوز شناخته نشده‌است / و هر شر و فساد نسبی در نظام کل خیر و صلاح است / و علی‌رغم غروری که انسان را گرفته و علی‌رغم

فضاوت عقل خطاکار / یک حقیقت کاملاً آشکار است و آن این است که هر آنچه هست
به جای خود درست است.» (Pope, 1972: 202)

۵- نتیجه‌گیری

در این بررسی تطبیقی میان نگرش سعدی و الکساندر پوپ دربارهٔ مشیت و حکمت الهی شباهت‌ها و تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد. شباهت‌ها از مشابهت در ایمان دینی و دیدگاه‌های فلسفی دو شاعر در این زمینه نشئت می‌گیرد. سعدی و پوپ هر دو اصول و مبانی دینانت قومی و سنتی خود را پذیرفته‌اند و در چارچوب اعتقادات کلی اسلامی و مسیحی سخن گفته‌اند و به سبب مشابهت کلی که در همهٔ چارچوب‌های دینی در جهان وجود دارد، سخنانشان به یکدیگر بسیار نزدیک است. از این رو، پنج قرن فاصلهٔ زمانی بین دو شاعر و تفاوت‌هایی که در جغرافیای محل زندگی و زندگی اجتماعی ایشان بوده است، چندان تأثیری بر روی نگرش کلی دو شاعر در این زمینه نداشته است.

اما تفاوت‌ها، بیشتر به شیوهٔ بیان و قالب‌های ادبی در زبان و فرهنگ هریک از دو شاعر مربوط می‌شود؛ از جملهٔ این تفاوت‌ها، یکی بهره‌گیری سعدی از داستان‌ها و افسانه‌های عرفانی و صوفیانه است که در آثار پوپ، نشانی از آنها دیده نمی‌شود و دیگر اینکه نظریات و نگرش‌های سعدی، برخلاف پوپ، به‌طور منسجم و هماهنگ در آثارش عرضه نشده است. بر این تفاوت‌ها باید افزود که سخن سعدی، بیشتر جنبهٔ اخلاقی و تعلیمی و پند و اندرز دارد، در حالی که پوپ مانند فیلسوفی صحبت می‌کند که متعهد است که مستمعان فرهیخته و عقل‌گرای خود را با استدلال‌های روشن فلسفی قانع کند. اگرچه سعدی نیز در گوشه و کنار آثارش، نوعی از بیان منطقی را برای اقناع خوانندگان به کار گرفته است، شیوهٔ معمول او همان کاربرد تمثیل و ارائهٔ حکایت‌های مناسب است. از تفاوت‌های دیگر، این است که سعدی بیش از پوپ، از کتاب آسمانی مدد گرفته است، به طوری که در همه جا، تلمیحات و اشارات او به آیات قرآنی و داستان‌های انبیای پیشین مشاهده می‌شود اما سخنان پوپ، بیشتر نشئت گرفته از آثار شاعران و فیلسوفان پیشین و نیز اندیشه‌های شخصی اوست.

فهرست منابع

- قرآن کریم. (۱۳۹۵). ترجمه مهدی الهی قمشه ای. تهران: پارس کتاب.
- کتاب مقدس. (۲۰۰۲ م.). ترجمه قدیم. چاپ سوم. انگلستان: ایلام.
- انوشیروانی، علی‌رضا. (۱۳۸۹). «ضرورت ادبیات تطبیقی در ایران». *ادبیات تطبیقی*. دوره ۱، شماره ۱، صص ۳۸-۶.
- پراور، زیگبرت. (۱۳۹۳). *درآمدی بر مطالعات ادبی تطبیقی*. ترجمه علی رضا انوشیروانی. تهران: سمت.
- دبیران، حکیمه. (۱۳۶۴). «تاثیر قرآن و حدیث در آثار سعدی». *ذکر جمیل سعدی* (مجموعه مقالات و اشعار به مناسبت بزرگداشت هشتادمین سالگرد تولد شیخ اجل سعدی شیرازی)، ۳ جلد. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دشتی، علی. (۱۳۸۱). *قلمرو سعدی*. چاپ ششم. تهران: امیرکبیر.
- ززین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۳). *حدیث خوش سعدی*. تهران: سخن.
- فارابی، ابونصر محمد. (۱۳۲۲). *توحید هوشمندان*. ترجمه مهدی الهی قمشه ای. تهران: علمی.
- مصفا، مظاهر. (۱۳۸۳). *کلیات سعدی*. تهران: روزنه.
- یزدان پرست، حمید. (۱۳۹۳). *آتش پارسی: درنگی در روزگار، زندگی و اندیشه سعدی*، ۲ جلد. تهران: اطلاعات.
- Arberry, A. J. (2009). **Classical Persian Literature**. London: Taylor & Francis.
- Coxon, A. H. (2009). **The Fragments of Parmenides**. Ed. Richard McKirahan. Las Vegas: Parmenides Publishing.
- Descartes, René. (2006). **Discourse on the Method**. Trans. Ian Maclean. New York: Oxford UP.
- Dominguez, Cesar and Saussy Haun, et al. (2015). **Introducing Comparative Literature: New Trends and Applications**. New York: Routledge.
- Gill, Mary Louise and Pellegrin, Pierre. (2006). **A Companion to Ancient Philosophy**. Malden: MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. (2007) **Theodicy**. Trans. E. M. Huggard. Charleston, SC: BiblioBazaar.

-
- Locke, John. (1836). **An Essay Concerning Human Understanding**. London: T. Tegg and Son.
- Milton, John. (1816). **Paradise Lost**. London: Theophilus Barrois.
- Pope, Alexander. (1972). **Selected Poetry and Prose**. Ed. William K. Wimsatt. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Shakespeare, William. (1997). **The Norton Shakespeare**. Stephen Greenblatt. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Spinoza, Benedict de. (1994). **The Spinoza Reader: The Ethics and Other Works**. Ed & Trans. Edwin Curley. Princeton: Princeton UP.
- Willey, Basil. (1950). **The Eighteenth Century Background**. London: Chatto & Windus.